

Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve Reform¹

Mustafa SAKAL (<http://orcid.org/0000-0003-4527-0605>), Department of Public Finance, Dokuz Eylül University, Turkey; e-mail: mustafa.sakal@deu.edu.tr

Ali Gökhan GÖLÇEK (<http://orcid.org/0000-0002-7948-7688>), Department of Public Finance, Niğde Ömer Halisdemir University, Turkey; e-mail: aligokhangolcek@ohu.edu.tr

Financial Crisis and Reform in the Ottoman State²

Abstract

The Ottoman State faced with many financial and administrative crises, especially after the 16th century. As well as the relevant crisis periods are called as depressed ones, they also have an important place in terms of fading of the state after the rising period of that. In this context, as the comprehension between arm and finance began to weaken, the crises began to become chronic and caused the state to regress and enter into a period of disintegration. Although appearance of the crises may seem because of the administrative reasons, it would generally be more appropriate to attribute them to the developments in the west. The Ottoman State stayed behind the European states due to the reasons such as especially renaissance and reform movements, industrial revolution, development of capitalist production system etc, and couldn't keep pace with new order. However, the factors such as the inability to win wars, corruption of land management applied, inadequate production in domestic market, and some financial disruptions have also been identified as factors that trigger the crisis in the Ottoman State. In this study, the causes of the financial crisis in the Ottoman Empire will be examined, and how the changes performed to overcome the financial crisis resulted will be discussed. Besides, the topic of that to what extent a set of essential innovation movements organized by management straightened the financial structure establishes the original aspect of the study.

Keywords : Financial Crisis, Ottoman State, Reform.

JEL Classification Codes : H39, N13, N33.

¹ Bu çalışma DEÜ SBE Maliye Anabilim Dalı'nda Mustafa Sakal'ın danışmanlığında 2016 yılında Ali Gökhan Gölçek tarafından hazırlanan "19. yy Osmanlı Devleti'nde Vergi Uygulamaları: Niğde Sancağı Temettuat Defteri Üzerine Bir Değerlendirme" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² This article is produced from the master thesis of Ali Gökhan Gölçek which titled as "Taxation in the Ottoman Empire in the 19th Century: An Assessment on Temettuat Defterleri of Niğde Sanjak" and supervised by Mustafa Sakal at Graduate School of Social Sciences, Dokuz Eylül University in 2016.

Öz

Osmanlı Devleti özellikle 16. yüzyıl sonrası pek çok mali ve yönetsel krizle karşılaşmıştır. Söz konusu kriz dönemleri, bunalım olarak adlandırılmakla birlikte, devletin yükselme dönemi sonrası sönümlenmesi konusunda da önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda ordu-maliye anlayışının zayıflamaya başlamasıyla bunalımlar kronikleşmeye başlamış ve devletin gerileme ve daha sonraları dağılma dönemine girmesine neden olmuştur. Bunalımların ortaya çıkmasında yönetim açısından sıkıntılar görülse de genellikle, Batı’daki gelişmelerden uzak kalınması ile bağdaştırılması daha uygun olacaktır. Özellikle Rönesans ve Reform hareketleri, Sanayi Devrimi, kapitalist üretim sisteminin gelişmesi vs. gibi nedenlerle Osmanlı Devleti, Avrupalı devletler karşısında geri kalmış ve mevcut yeni düzene ayak uyduramamıştır. Bununla beraber, savaşların kazanılamaması, uygulanan toprak yönetiminin yozlaşması, iç piyasadaki üretimin yetersiz kalması ve bir takım mali aksaklıklar gibi nedenler de Osmanlı Devleti’ndeki bunalımı tetikleyen unsurlar olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti’nde görülen mali bunalımın nedenleri incelenip, mali bunalımdan çıkış için yapılan değişikliklerin nasıl sonuçlandığı irdelenecektir. Ayrıca, yönetim alanında köklü bir takım yenilik hareketlerinin mali yapıyı ne ölçüde toparladığı da çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler : Mali Bunalım, Osmanlı Devleti, Reform.

1. Giriş

Maliye, devletin gelir ve giderleriyle ve bunlar arasındaki dengeleri yansıtan ve bizi devlete ait olan bir alan olarak tanımlanabilir. Bu anlamda maliyenin güçlü olması, devletin gelirlerinin giderleri karşılayabilmesi anlamına gelmekle birlikte, aksi durumda mali bunalım mefhumu ortaya çıkmaktadır (Pamuk, 1990: 35).

Bilindiği üzere, bir Doğu ilmi olan maliye, devlet yönetiminde son derece önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir. Yönetim, maliye, ordu üçlüsü; devletin bekası için düzgün işlemesi gereken öğeler olarak görülmekte ve bu amaçla devletler, hem askeri olarak hem de mali olarak güçlü buldukları ölçüde yaşamlarını sürdürmektedirler.

Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihsel gelişimi, literatürde genellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminden sonra yönetsel bunalıma girildiği üzerinde hem fikirdir. Özellikle 1580’lerde görülen para değerindeki bozulma ve fetihlerin azalarak, yeni toprakların kazanılamaması, İmparatorluğu’nun gelir ayağında bozulmaya neden olmuştur. Bu durum Ahmed Cevdet Paşa’nın ünlü eseri Tarih-i Cevdet’te şu şekilde anlatılmaktadır:

“Devletin para sıkıntısına bir çare bulunamadığından, denize düşen yılanı sarılır kabilinden... Felemenk’ten on beş bin kese akçe borç alınması düşünüldü... Akçe darlığı öyle korkunç bir hal almıştı ki, değil Felemenk’ten veya İspanya’dan, bunlar ne de olsa bir devletti, Fas hâkiminden, hatta Cezayir ve Tunus ocaklarından bir borç alınması düşünülmüş, onlara da başvurulmuştu. Fakat her yerden para yerine özür dileme mektupları geliyordu” (Cevdet, 1972: 321-322).

Diğer yandan uzun süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşların hazineye getirdiği yükün ağırlığı ise yeni gelir kaynaklarının bulunması zarureti ortaya çıkarmıştır.

Avrupa'da görülen merkantilist düşüncenin gereği olan korumacı ekonomi politikalarının benimsenmemesinin yanı sıra, provizyonizm ilkesi gereği ithal mallarının desteklenmesi ise ekonomik faaliyetlerin daha da bozulmasına ve halkın refah seviyesinin giderek bozulmasına neden olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, 1797/98 yılına ilişkin gelir sıkıntısını şu şekilde açıklamaktadır:

"Mali darlık günden güne arttığından bazı yeni gelirler bulmak gerekmişti. Bunun üzerine bazı illerin mukataaları her bir hissesi beşer bin kuruş olmak üzere Devletçe taliplerine satılmıştır. İrad-ı Cedid hazinesine de bazı yeni gelirler sağlanmıştır. Yalnız İstanbul'daki devlet büyüklerinin geçimi mukataalardan olduğundan; gelen varidat yetersiz kalıyordu. Bu yıl mukataaların kadınlara satılma yasağı kaldırıldı. Kumbaracı ve lağamcı ocaklarının masraflarının her ay ödenmesi hazineye güç geldiğinden onlara da üç ayda bir maaş verilmesi emrolundu" (Cevdet, 1972: 444).

Tablo: 1
Osmanlı Gelir-Gider Dengesi (Akçe), 1567-1748

Yıl	Gelir	Gider	Fark
1567-1568	348.544.150	221.532.453	127.011.728
1582-1583	313.744.645	277.578.755	36.165.890
1592-1593	293.400.000	363.400.000	-70.000.000
1597-1598	300.000.000	700.000.000	-400.000.000
1608	503.691.446	599.191.446	-95.500.000
1643-1644	514.467.015	513.817.970	649.045
1650	532.900.000	687.200.000	-154.300.000
1652-1653	517.271.470	528.862.971	-11.591.500
1654	537.356.433	658.358.459	-121.002.026
1661-1662	581.270.828	593.604.361	-12.333.533
1666-1667	553.429.239	631.861.656	-78.432.420
1669-1670	612.528.960	637.206.348	-24.677.380
1687-1688	700.357.065	901.003.350	-200.646.285
1690-1691	565.751.408	812.878.365	-247.126.955
1691-1692	818.188.665	950.246.521	-110.994.245
1696-1697	938.672.901	1.096.178.240	-157.505.339
1698-1699 a	1.053.446.625	1.176.071.292	-122.624.667
1698-1699 b	1.147.718.378	1.211.379.266	-63.360.888
1701-1702	1.179.973.780	1.051.065.312	129.126.886
1710-1711	1.295.082.371	1.000.684.958	294.396.413
1748-1749	1.648.953.720	1.714.656.400	-65.702.680

Kaynak: Tabakoğlu, 1985a: 15-16.

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere, genellikle savaş dönemlerinde Osmanlı devlet bütçesi açık vermiştir. Görüldüğü üzere devletin yaşadığı mali bunalım süreci 16. yüzyıl başlarında başlamış ve etkisini derinleştirerek devam etmiştir. İlk başlar düşük seviyelerde seyreden bütçe açıkları, giderek büyüyerek kronik hale gelmiştir.

Özellikle 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve 1850 yılına kadar devam eden yüksek enflasyon nedeniyle, ülke ekonomisinde fiyatlar genel düzeyi 12 ila 15 kat artmış ve yabancı paralar karşısında Osmanlı kuruşu gitgide değer kaybetmeye başlamıştır. Örneğin, 1814 yılında 1 İngiliz sterlini, 23 Osmanlı kuruşu iken; 1839'da 104 Osmanlı kuruşuna denk gelmeye başlamıştır (Pamuk, 1990: 228).

Osmanlı Devleti'nin ekonomik gücü sermaye servetine değil, toprağa yani mülke dayalıdır. Diğer bir deyişle Osmanlı, ticaret ve sanayi devleti olmaktan ziyade, sürekli harcama yapan bir devlet konumundadır. Diğer taraftan, gelir elde etmesi gerektiğinden;

kendi tebaasını belirli şer'i ve örfi vergilere, dışarıdakileri de anlaşmalar ölçüsünde haraçlara bağlayan, ancak asıl gelirini savaş yolu ile servet sağlamada gören bir devlettir (Berkes, 1972: 168). Bu bağlamda, şehirlerin ve özellikle İstanbul'un iaşesinin karşılanması hususunda yabancı tüccarlara bir takım kolaylıklar sağlanmıştır. Bu sayede piyasadaki ürün sepeti geniş tutulmaya çalışılmış ve bolluk ekonomisinin istikrarı amaçlanmıştır.

İaşе ilkesi uyarınca, yabancı devlet mensuplarına verilen ticari ayrıcalıklar daha sonraları mali bunalımın nedenleri olarak görülecektir. Yabancı ticaret erbaplarına tanınan ayrıcalıklar anlamına gelen kapitülasyonlar, önceleri bu ayrıcalıkları veren padişahların ömürleri ile sınırlı ve geri çekme konusunda özgürler iken; 1740 yılından itibaren söz konusu kapitülasyonlar sürekli ve kapitüler bir vafsa dönüşmüştür (Faroqhi, 2006: 608-610).

Verilen bu kapitülasyonlar genellikle, gümrük vergilerinin düşürülmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı düşük gümrük resmi (değer üzerinden %3) sistemine bağlı kapitülasyon rejimi ile ekonomide bolluk amaçlanmıştır (İnalçık, 2015b: 13).

İlk olarak 1535 yılında Kanuni Süleyman tarafından Fransızlara verilen, daha sonraları sırasıyla; 1569 yılında II. Selim, 1581 yılında III. Murat, 1597 yılında III. Mehmet, 1604 yılında I. Ahmet, 1673 yılında IV. Murat ve 1740 yılında I. Mahmut tarafından verilmiş olan kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımsızlığını tehlikeye girmesine yol açmıştır (Kurdakul, 1981: 24-25).

Kapitülasyonlar sayesinde yabancı tüccarlar Osmanlı Devleti içinde serbestçe mal ithalatı ve ihracı yapabiliyor, iç ve dış ticaretle uğraşabiliyor ve limanları kullanabiliyordu. İmtiyaz sahibi tüccarlar için sağlanan gümrük vergisi avantajı, ülke aleyhine bir durum oluşturmaya başlamış ve Türk tüccarların yabancılar ile olan rekabetini olumsuz etkilemiştir (Nebioğlu, 1986: 29).

2. Osmanlı Devleti'nde Mali Bunalım ve Nedenleri

Mali bunalımın yaşanmasında tek neden kapitülasyonlar olmamış; daralan coğrafi boyutlardan ötürü nüfus yoğunluğunun artması, askeri alandaki gerilemeden dolayı savaşlarda alınan mağlubiyetlerin sürekli hale gelmesi, timar sisteminin bozulmaya başlaması, sanayileşme anlamında yeterli çabaların verilmemesi, gelir-gider eşitsizliğinden dolayı zorunlu olarak yapılan harici borçlanmalar, para rejiminin istikrara kavuşturulamaması ve genel olarak ülke içindeki üretimin düşük seviyelerde kalması gibi nedenlerden dolayı da mali sistemde bir takım düzensizlikler ortaya çıkmıştır.

1631 yılında Koçi Bey tarafından hazırlanan ve IV. Murat'a sunulan risalelerinde, bozulmanın Kanuni döneminde başladığı dile getirilmiş ve bozulmanın nedenleri sıralanmıştır. Bu rapora göre, padişahın divana katılmaması, kaideleri bozarak liyakat ile atanması gereken sadrazamlığa yakın dostların atanması, iltizam usulünün getirilmesi, yabancıların mültezimliğe getirilmesi, özel mülkiyet gibi vakıfların ortaya çıkması ve tüketim, şan-şöhret merakının artması bozulmaya neden olmuştur (Koçi Bey, 1972). Bir diğer önemli reformist devlet adamlarından biri olan Köprülü Mehmet Paşa, ölüm döşeginde

iken padişaha şu tavsiyelerde bulunmuştur: "*Mührü hümayunu servet düşkünü bir adama tevdi etmeyiniz ve hazineyi bütün vasıtalara müracaat ederek doldurunuz*" (Morawitz, 1978: 10).

Mali bunalıma yol açan ve etkilerini daha da derinleştiren nedenler, başlıklar halinde anlatılıp, Tanzimat Fermanı ile girilen yeni dönemde yapılması planlanan ve uygulamaya koyulan reform hareketleri incelenecektir.

2.1. Savaşlar, Mağlubiyetler ve Askeri Harcamalar

Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak sıkıntıya düşmesine yol açan temel neden savaşlar olmuştur. Önceleri devletin en önemli gelir kalemlerinden biri olan savaşlardan edinilen ganimetler; 18. yüzyıl itibariyle alınan mağlubiyetlerinden de etkisiyle çok büyük maliyetlere yol açmıştır.

1592 yılındaki Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen harcamalar, gelirlerin yarım milyondan fazlasını aşmıştır. Hatta dönem itibariyle, maaşlarının bir kısmını gelecekte almayı kabul etmeyen ve ayaklanmaya hazırlanan askeri zümrenin en güçlü silahlı kanadı olan maaşlı sipahilerin maaşları, padişahın emriyle iç hazineden karşılanarak ödenmiştir. Gelir-gider eşitsizliğinin derinleştiği bu dönemin hükümdarı III. Mehmet, yeni bir savaş daha açarak ekonominin daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Askerlerin maaşlarının değeri düşük akçelerle ödenmesi sonucu hazine açığı atmış ve hazinede maaş ödemelerine yetecek kadar sikke kalmamıştır. Hazine açığı tıpkı, sipahi isyanlarında olduğu gibi iç hazineden borçlanılarak ki bu rakam 700.000 altındır, geri kalan kısmı da Mısır vilayetinden iki yıllık irsaliye olan 1.200.000 altının gelmesini bekleyerek giderilmeye çalışılmıştır (Berkes, 2016: 228-229).

Hazine açığı, sonraki yıllarda da devam etmiş ve 1625 yılında ordunun masrafları karşılanamaz hale geldiğinde yine Mısır'dan irsaliye beklenmeye başlanmıştır. Ancak o yıl itibariyle Mısır'da görülen veba salgını nedeniyle irsaliyenin yarısı (600.000 altın) anca tahsil edilebilmiştir. Mali bunalımın ayyuka çıktığı bu yıllarda, IV. Murat'ın üstün gayretleri ve tasarruf emirleriyle ekonomik sıkıntılar derinleşmeden durdurulmuştur. Hatta 1637 yılında 8 milyonluk devlet bütçesinde 1.000.000 dükalık bir varidat fazlası biriktirilmiştir (Morawitz, 1978: 9).

18. yüzyıl itibariyle yapılan savaşlarda alınan mağlubiyetler ve toprak kayıpları mali bunalımın artmasına neden olmuştur (Cezar, 1986: 140). Osmanlı Devleti'nin savaş harcamalarında en önemli nakit çıkışı merkezi ordu ile devlet görevlilerine yapılan ödemeler olmuştur.

Timarlı sipahiler dışında kalan askeri birliklere üç ayda bir maaş ödemesi yapılmış ve bu ödenen maaşa "*mevacip*" yâda "*mukarrer*" adı verilmiştir. Öyle ki, devletin maaş ödemesi yaptığı kapıkulu ocakları ve bazı eyaletlerdeki yerli askerlere yapılan ödemeler, toplam bütçe harcamalarının yarıdan fazlasını oluşturmuştur. Mevacip (ulufe) ödemelerinin yanında askeri zümreye yapılan ödemelerin başında tahta yeni çıkan padişahların dağıttığı

cülus bahşişleri yer almıştır. Cülus bahşişleri, yaklaşık bir yıllık ulufe tutarı kadar olduğundan, finansman açığını kapatmak üzere, ek vergiler konulmuştur (Ay, 1991: 322-323; Tabakoğlu, 1985a: 183-184).

17. yüzyılın son çeyreğinde kapıkulu askerinin sayılarının artması sonucu onlara ödenen yıllık ulufe tutarlarında da yıllar itibariyle yükselme görülmüştür. Tablo 2'de de görüldüğü üzere, mevacic tutarları bütçe giderlerinin yaklaşık %30'una denk gelmektedir. 1699 yılına kadar kapıkullarında artışın görülmesinin en büyük nedeni Osmanlı Devleti'ne karşı II. Viyana Kuşatması sonucu Kutsal İttifak'ın birleşmesi ve savaşların tekrardan başlaması olarak görülebilir. Bunun yanında, savaşların uzun sürmesi ve alınan mağlubiyetler, sınır askerlerinin sayılarının artırılmasına neden olmuş ve dolayısıyla bunlara ödenen maaşlar da hazineyi olumsuz etkilemiştir.

Tablo 2
Kapıkullarının Miktarı ve Ödenen Yıllık Mevacip Tutarları ile Toplam Bütçe Harcamalarına Oranları, 1669-1748 Yılları (Akçe olarak)

Yıllar	Mevcut	Mevacic	%
1669-1670	94.999	308.693.568	48.3
1687-1688	131.693	456.135.420	50.6
1690-1691	83.749	312.875.547	38.4
1691-1692	68.319	259.849.440	27.9
1692-1693	78.275	277.992.412	30.2
1693-1694	88.295	285.955.852	30
1694-1695	122.634	372.120.982	33.3
1696-1697	166.683	406.819.388	37.1
1698-1699	113.319	397.422.440	33.7
1700-1701	91.258	352.511.852	31.7
1701-1702	79.685	326.321.800	31
1702-1703	78.736	320.155.476	30.2
1704-1705	96.727	409.975.033	35.6
1710-1711	82.855	342.519.963	34.2
1748	-	575.678.880	33.9

Kaynak: Tabakoğlu, 1985a: 186.

Savaşların devlet maliyesine etkisi Osmanlı Devleti'nde şöyle gerçekleşmiştir; savaş zamanları devlet gelir ve giderlerinin idaresi cepheye kaymakta ve savaşın uzunluğuna bağlı olarak yapılan giderler devlet hazinesinden mahsup edilerek mali işler halledilmeye çalışılmıştır. Ancak, devlet maliyesi savaş durumlarında tamamıyla cepheye kaymamakta, merkezde de maliyeciler bulunmakta ve cephe-merkez arasında mali denetimi ve koordinasyonu sağlamaya yönelik çalışmalar yürütülmüştür (Cezar, 1986: 114).

Savaş ve barış dönemlerinde iki farklı büyük harcama kanalı olduğundan ve dönem itibariyle düzenli bir bütçenin tutulabilmesinin mümkün olmamasından, daha sonraki yıllarda kesin hesap çıkarmak zorlaşmış ve bu durum, mali sorunların kronik hale gelmesine neden olmuştur.

2.2. İltizam Usulü: Timar Sisteminin Çözülüşü

İslam kültüründe yer alan iktâ sistemi üzerine kurulu olan Osmanlı toprak sisteminde, en önemli pay, timar sisteminin olmuştur. Timar sistemine göre, devlet mülkiyeti altındaki toprakların, devlet memuru sipahiler tarafından gözetildiği ve bu toprakların kullanım hakkına sahip köylüler tarafından işletildiği bir toprak sistemi olarak bilinmektedir. Diğer

bir deyişle timar, devletin miri arazilerinden (miri arazinin mülkiyeti hazineye ait olmakla birlikte, tapu ile kişilere verilebilmekteydi) bir kısmını, yıllık gelir toplamını veyahut bir bölümünü başka bir şahsa vermesine denir.

Timar sahipleri, mülkiyetini alamadığı sadece tasarruf etme haklarını aldığı arazileri, reayaya işletir, mahsulünden ve işleyen reayadan, devletin alacağı vergileri tahsil eden kişi olarak betimlenebilir (Ay, 1991: 318).

Mali bunalımın kendini hissettirdiği 16. yüzyılın ikinci yarısında, kamu harcamalarının giderek artması sonucunda, Osmanlı tarım ve toprak rejimi de olumsuz etkilenmiştir. Aslında bu durumun en önemli nedeni, ülke nüfusunun yaklaşık iki kat artmasıdır. Dönem itibariyle savaşlardan yenilgilerle çıkılması, merkezi ordunun giderek maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Artan mali yük, timarlı sipahilerin tasfiyesi ile giderilmeye çalışılsa da, yeterli olmamıştır (Pala, 1996: 56).

16. yüzyılın sonlarında timar sisteminin çözülmeye başlamasıyla, güçlü yerel unsurlar, büyük toprak parçaları edinmiş ve bağımlı köylüler üzerindeki sömürüyü ağırlaştırarak, Avrupa'daki cazip pazarlar için tarımsal üretime yöneldikleri de iddia edilmiştir (McGowan, 1981: 281-285). Söz konusu yönelim daha çok Balkanlarda, büyük çiftliklerin kurulmasıyla mümkün olmuştur.

Dönem itibariyle İran, Hindistan ve Türkiye'de toprakta özel mülkiyetin olmadığı görülmekte ve bu durum bu coğrafyada, klasik feodalitenin var olmadığına da bir ispatı niteliğindedir (Divitçioğlu, 2015: 42). Bununla birlikte, tarım ekonomisine dayalı merkezi bir devlet yapılanması, Asya Tipi Üretim Tarzı'nın varlığına işaret olabilmektedir. Hatta Osmanlı'da Asya Tipi Üretim Tarzı'nın, sistemsel olmasa da kısmen uygulandığını ileri süren iktisat tarihçileri de mevcuttur (Yerasimos, 1974: 88).

Klasik anlamda orduyu finanse etmenin mümkün olmadığı, modern bir orduyu finanse etmenin de toprak sisteminde köklü değişiklikler yapılması gerektiği düşüncesi ile timar sisteminde bir takım değişikliklere gidilmiştir (Barkan, 1972: 319; Cezar, 1986: 28). Devlet, tarımsal artışa doğrudan el koymanın yollarını araştırmaya başlamıştır (Pamuk, 1990: 104).

Özünde timar usulünün değişikliğe uğramasının iki temel sebebi vardır. Bunlardan ilki, timarların militer güç olarak önemsiz hale gelmesi ve ikincisi ise, timarlı sipahilerin paraya olan düşkünlüğü olarak görülebilir. Devletin sağlamış olduğu gelir kaynaklarının sadece yüzde onu hazineye gelmekte, geri kalan kısmı ise hazineye girmeden çeşitli kesişmelerle tahsis olunmuş gelirler olarak görülmektedir. Bahsedilen gelirlerin en önemlisi timarlardır. Şöyle ki, timar beyleri şer'i, örfi ve divani denen vergilerin hepsini tahsil edemezdi. Zira bazıları doğrudan hazinenin gelirleri olarak bilinmekteydi. Söz konusu kesişmenin olduğu vergilerde ise timar beyinin kendi şahsına çalışması muhtemel bir unsur olarak maliyecilerin dikkatini çekmiştir (Berkes, 1975a: 199-200).

17. yüzyıl Avrupa’sında modernleşen ve kalıp değiştiren ekonomik unsurlar, belli başlı noktalarda Osmanlı Devleti’ni de etkilemiştir. Örneğin, timar topraklarının merkezi para iktisadına bağlanması, diğer bir deyişle söz konusu toprakların iltizam usulüne çevrilmesi bu dönüştürmenin bir yansıması olarak kabul edilmektedir.

Bu doğrultuda; vezirlerin, beylerbeylerinin, sancakbeylerinin büyük ve verimli toprakları, derece derece miri mukataa haline dönüştürülmeye başlanmış ve bu sayede iltizam veyahut emanet usulü ile merkeze bağlanması kolaylaşmıştır (Tabakoğlu, 1985a: 247). Vergi gelirlerini timar düzeni çerçevesinde dolaylı olarak kullanmak yerine dolaysız olarak merkezi hazinede toplama gayretleri, iltizam düzeni ile mümkün olmuştur. Bu bağlamda, belirli bir mukataadan³ vergi toplama işi, açık arttırma yoluyla ve bir yâda üç senelik süreler için mültetim denilen özel kişilere devredilmeye başlanmıştır (Pamuk, 1990: 126-127).

Vergi gelirlerinin merkezi hazineye doğrudan aktarılması amacıyla yapılan iltizam usulü neticesinde, vergi konusu olan zirai işletmeler verimsizleşmiştir. İltizamın yaygınlaştığı ve toprak mülkiyetinin özelleştiği ölçüde, ekonominin ve devlet maliyesinin kontrolü zorlaşmıştır (Cem, 2016: 181). Ve hatta timar toprakları zamanla özel mülkiyete konu olmaya başlamış ve bu durum özel çiftliklerin oluşmasına ve nihayetinde de tefeciliğe yol açmıştır (Ay, 1991: 320; Tabakoğlu, 1985a: 248).

Sistemin çözülmeye başlamasıyla devlet katında, timar sistemine ilişkin düzeltme ve ıslahat çalışmaları görülmüştür. Çeşitli padişahlar, raporlar hazırlatarak veyahut politikalar uygulayarak sistemin devamını sağlamayı amaçlasa da çok başarılı olunamamıştır. 17. yüzyıl devlet adamlarından olan Koçi Bey, hazırlamış olduğu risalelerde timar sisteminin bozulmasını şöyle dile getirmiştir:

“Zeamet ve timar isteyenler bir günde yüz bin akçe timara hak sahibi oldular. Boşalan timar ve zeametler de eski kanunlara aykırı olarak İstanbul tarafından verilmeye başlandı. İleri gelenler ve vükela, boşalan yerleri adamlarına ve akrabalarına verip, İslam memleketlerinde olan timar ve zeametini seçmelerini şer’i şerife ve yüksek kanuna aykırı olarak kimini paşmaklık yaparak, kiminin padişah has’ına katarak, kimini mülk olarak, kimini vakıf olarak, kimini vücudu sıhhate olan kimselere emeklilik olarak verip, bütün zeamet ve timar ileri gelenleri yemliği oldu” (Koçi Bey, 1972: 33).

³ Mukataa, coğrafi sınırları ile alınacak vergilerin tür ve miktarının maliye tarafından saptanmış vergi kaynağı ya da kaynakları anlamına gelmektedir (Pamuk, 1990: 127). Sözlük anlamı olarak, arazinin kesime verilmesi, muayyen bir kira karşılığında birine bırakılması veya bağ, bahçe, arsa haline getirilen ekim toprağı için verilen vergi olarak açıklanmıştır (Devellioğlu, 2015: 792; Şemseddin Sami, 2015: 1072). Mukataa kavramı, ilk baştan beri mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazi ve arsalarından ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanmış parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere “mukataa-ı zemin”, “icare-i zemin” veya kısaca “mukataalı” gibi kavramlarla da kullanılmıştır (Genç, 2006: 57).

İltizam usulünde ihaleler, çoğunlukla devlet yöneticileri lehine sınırlandırılır ve ihale bedelinin bir bölümü peşin olarak alınır. Bunun gibi kurallar, ihaleye katılımı azaltmış ve belli bir zümrenin ihalelere katılmasına neden olmuştur. Bu sayede ihale fiyatlarının düşürmek amacıyla olan mültezim, tefeci ve tüccarlar arasında zımnî bir ittifak oluşmuştur. Nihayetinde, mültezimler üreticilerden vergi olarak ürünün yasal olarak bırakılan bölümünden daha fazlasını almış ve merkezi hazineye göndermesi gereken vergi miktarını elinde tutmaya başlamıştır. Reaya üzerindeki baskıların artması sonucu, halk zorunlu olarak göç etmekte ve toprağı işlemeyi bırakmaya başlamıştır. Bu durumu Ahmet Cevdet Paşa; *"mültezimler, verdiklerini çıkardıktan sonra, menfaat çıkarı için aciz reaya dayanamayacakları zulüm ve cefayı her gün artırmakla taşra halkından çoğu vatanlarını bırakıp gitmeğe mecbur olarak, bazı zimmeti olan reaya diğer Devletlerin memleketlerine gidiyor, birçok kimseler de İstanbul'a gelip yerleşiyordu."* (Cevdet, I, 1972: 150) şeklinde dile getirmiştir.

Bütün bu olanlara ek olarak, 1726'da çıkarılan bir fermanla, Enderunlu vali tayini sisteminden vazgeçilerek, her sancak yâda vilayetin yerli ağalarından oraya vali yapılması emredilmiştir. Bu durum, işlemez hale gelen toprak sistemini doğrudan etkilemiş ve timar topraklarını ellerinde bulunduran toprak ağaları, buldukları yerlere vali olmuşlardır. Bu durum ise, daha önce timar sisteminin işleyişi sayesinde görülmemiş olan feodal beylerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Neticede bu durum, güçlü ve varlıklı bir sınıfın doğmasına neden olmuştur: Ayanlar. Ayanlar, Avrupa ile artan ticaretten yararlanmak ve ekonomik gücü elinde bulundurmak için, iktisadi fazlanın gitgide artan bölümüne sahip olmaya çalışmıştır (Kiray, 2010: 18). Ayanların, kademeli bir şekilde idari örgüt yapısı almasıyla; devletin adalet, maliye ve idari düzeni derin şekilde sarsılmış ve merkezi otorite büyük zarar görmüştür (Akdağ, 1970: 51; Çiçek, 2000: 65-66; Tabakoğlu, 1985a: 224).

2.3. Sanayileşme Sorunu ve Üretim Yetersizliği

Osmanlı ekonomisi 16. yüzyılda Avrupa ekonomisi ile bütünleşmeye başlamış olsa da, Osmanlı Devleti'nin kapalı haldeki ekonomisi tam olarak çözülmemiştir. Ekonomik bütünleşme ülkelerin içsel dinamiklerine göre her ülke açısından değişiklik göstermiştir.

Sanayileşmenin yani aslında makineleşmenin önemini Osmanlı'nın ilk ekonomistlerinden biri olan Sakızlı Ohannes Paşa (1836-1912) "Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlel" adlı eserinde şöyle dile getirmiştir:

"Bir takım ehl-i hırfet dahi erbab-ı ziraatın, yahut sanayi-i ihraciyye ashabının tedarik ettikleri ham mahsulatı olup işler, yeni o eşya ve mahsulatın eşkalini değiştirip türlü türlü şekle ve surete döker. Mesela yünü ve pamuğu kumaşa ve işlenmemiş madenleri enva'i eşyaya ve edevata tahvil eder. (...) Makineler sayesinde zuhur eden... su ve hava değirmenlerinin icadından evvel, bunların hizmeti esirlere muhavvel idi. İmdi en adi su değirmeni yevmiye yüz elli adamın öğüttüğü buğdayı tahn edebilir ve eğer senede üç yüz işlese yevmiye kırk be kuruş kadar masrafı olur. Yüz elli adamın masrafı ise, lâ-ekall bin üç yüz elli kuruş

tasarruf hasıl olur ki yüz kile buğday üzerine taksim olunca, buğdayın takriben nisf kıymetine muadil olur” (Sakızlı Ohannes Efendi, 2015: 65-104).

17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti, teknik bakımdan Avrupa’nın gerisinde kalmaya başlamıştır. Ne var ki bu, Avrupalı devletler ile girilen savaşlardan alınan mağlubiyetlerden de anlaşılabilir. Teknikleşme ve makineleşme, savaş tekniklerinin de değişmesine yol açmış ve nitekim Avrupa topları, Osmanlı toplarından daha üstün bir konuma gelmiştir (Tabakoğlu, 2014: 341).

Bahsedildiği üzere, Osmanlı Devleti’nde Avrupa’dakine benzer bir sanayi yapısı oluşmamıştır. Sanayi Devrimi, özünde tarımsal üretimden makine teknolojisine geçişi ifade ederken, bu süreç Osmanlı’da daha farklı alanlarda tezahür etmiştir. Coğrafi sınırları itibarıyla geniş bir alana sahip olan Osmanlı Devleti’nde, hükümlerle düzenlenen coğrafyayı kontrol edebilmek askeri ve mali gücün işler ve sağlam bir yapıda olmasıyla mümkün olmuştur. Bu cihetle devlet bünyesinde bulunan fabrika ve imalathaneler daha çok askeri alet yapımında kullanılmak üzere inşa edilmiştir.

Osmanlı’da ağır sanayi olarak, tersane, tophane, baruthane ve cebehane görülmekte ve bunlar genellikle İstanbul ve bazı merkezlerde meydana getirilmiştir (Berkes, 1975a: 132; Kütükoğlu, 1994: 614). Örneğin; İstanbul, Sinop, İzmit, Gelibolu, Süveyş’te tersaneler bulunmakta, bununla birlikte İstanbul, Selanik, Gelibolu, Bor, İzmir gibi şehirlerde de baruthaneler yer almıştır (Agoston, 2006: 8; Kütükoğlu, 1994: 614-615).

İmparatorluğun en büyük tophanelerinden olan İstanbul’daki Tophane-i Amire’de, üretilen topların sayıları incelendiğinde Avrupa’daki hızlı değişim daha iyi anlaşılacaktır.

Tablo: 3
Tophane’nin Üretimi, 1517-1519

Topun Tipi	Karış Cinsinden Top Uzunluğu	Top Sayısı
Bacaluşka	30	8
Bacaluşka	25	8
Bacaluşka (iki parça)	25	1
Şayka	20	8
Şayka	18	6
Darbzen	17	1
Darbzen (iki parça)	14	25
Darbzen	?	550
Prangı	?	64
Havayı	?	2
Toplam		673

Kaynak: Agoston, 2006: 275.

Tophane-i Amire’de üretilen toplar, 16. yüzyılda 673 adetken, Temmuz 1684-Haziran 1685 yılları arası 785, Ekim 1685-Temmuz 1686 arasında 324, Aralık 1691-Nisan 1692 arasında 298, Ağustos 1706-Aralık 1707 arası 177 adet, Temmuz 1756-Temmuz 1757 arası 47 adet şeklinde gerçekleşmiştir (Agoston, 2006: 275-295).

Ağır sanayileşme hamleleri daha çok III. Selim döneminde atılmış olsa da, daha çok 1830’larda somut sonuçlar vermeye başlamıştır. Örneğin, askeri alana yapılmamış ilk büyük fabrikalardan olan, 1835 yılında kurulan fes fabrikasının teknolojik altyapısı Belçika ve

İngiltere'den alınmıştır (Pektaş, 2016: 268). Sanayi Devrimi ile Avrupa pazarı genişlerken, ulaşım ağında gelişmeler görülmüştür. Bu durum Osmanlı Devleti'ni olumlu etkilemiş, Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkilerin artmıştır (Akşin, 2002: 25). Dönem itibariyle Osmanlı'da, Avrupa'da gerçekleşen anlamda bir sanayileşmeden çok, ara malları ve teknolojiyi ithal eden bir hareketlenme yaşanmıştır. Daha sonraki dönemlerde, özellikle Tanzimat sonrası, liberal düşüncenin de etkisiyle devlet, fabrika kurmak yerine müteşebbislere yönelik teşvik politikaları izlemiştir.

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nde fabrikalaşma daha çok askeri alanlarda gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, tarım teknolojisinin gelişmediği ve emeğin hem vasıf hem de sayı olarak az olduğu görülmüştür. Bunlara ek olarak, diğer ülkelerde satılan malların fiyatlarının yüksek olması ve ülke içindeki talebin yüksek olmasından dolayı, ülke içindeki üretim dışarıya yönelmemiş; ülke içinde tüketilmiştir (Tabakoğlu, 1985a: 214).

Özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı üretim kapasitesi daralmaya başlamıştır. Bu durumun temel nedenleri, dönem itibariyle görülen kuraklık ve emeğin üretimden kopmasıdır. Emek faktörünün üretimden çıkmasına, kırsal kesimde güvenliğin azalması ve savaşlardan dolayı duyulan asker ihtiyacı neden olmuştur (Tabakoğlu, 2014: 317).

2.4. Mali Sistemdeki Aksaklıklar

Ekonomik anlamdaki en büyük sıkıntı, önceleri "bahşedilen" kapitülasyonların varlığı olmuştur. Zira klasik dönemde verilen bu kapitülasyonlar ile ülke içindeki ticaretin gelişmesi ve mal bolluğunun oluşması amaçlanmıştır. Oysa 19. yüzyıldaki gelişmelerin ve olayların iyi analiz edilememesi ve basiretsiz kimselerin devlet yönetiminde yer bulmasıyla kapitülasyonlar⁴, Osmanlı ekonomisinin ağır çöküntü yaşamasına neden olmuştur.

Kapitülasyon politikaları ile mali, iktisadi, hukuki ve siyasi amaçlar güdülmüştür. Örneğin, mali açıdan; transit ve dış ticaretten gümrük vergileri yoluyla hazineye katkı sağlamakken; iktisadi açıdan, ticareti Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktır (Tabakoğlu, 2014: 389).

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların gelişimi üç dönem itibariyle incelenebilir. Birincisi, ilk kapitülasyonların verildiği "*sınırlı ayrıcalıklar dönemi*"; ikincisi I. Süleyman'ın 1535 yılında Fransızlara tanıdığı ve her padişah ile yenilenmesi gereken kapitülasyonlardan başlayıp 1740 senesine kadar devam eden "*geniş kapsamlı kapitülasyonlar dönemi*"; üçüncü dönem ise, 1740 yılında sürekli kapitülasyonların başlamasından 1923 Lozan Antlaşması'nda kaldırılmalarına kadar olan "*sürekli*

⁴ 19. Yüzyılda siyasi ve askeri gücünü yitiren Osmanlı Devleti dış ticarete korumacı bir politika izleyememiş ve siyasi ve askeri yetersizlikten kaynaklanan ve zorla kabul ettirilen antlaşmalar vasıtasıyla gümrük vergilerini gayrimüslimler lehine değiştirerek mevcut yerli sanayiinin dış rekabet gücünü kaybetmiştir (Yereli, 1994: 100).

kapitülasyonlar dönemi”dir (Pamir, 2002: 85-86). Mali bunalımın Kanuni Sultan Süleyman dönemi sonrası başladığı kabul edildiğine göre, geniş kapsamlı kapitülasyon döneminin de bunalıma etkisi olduğu muhakkaktır. Kapitülasyonlar 17. yüzyıl ile birlikte artık verilmek “zorunda” bırakılan ayrıcalıklar olarak görülmüş ve merkezi yönetimin bileklerindeki bir kelepe niteliği taşımaya başlamıştır (İnalçık, 2016c: 172).

Örneğin, Fransızlara verilen bir fermanla Osmanlı Devleti’nin eyaletlerinden biri olan Mısır’daki gümrük %10’dan %3’e düşürülmüştür. Ayrıcalıklar sadece Fransa ile sınırlı kalmamış; Karlofça Antlaşması sonrası önce 1699’da Avusturya’ya, daha sonra 1700 yılında ise Rusya’ya da kapitülasyonlar verilmiştir (Türkmen, 1995: 334).

Başlarda İngiliz tüccarları %5-%6 civarında gümrük vergisi verirken, 1601 yılında bu rakam %3'lere kadar indirilmiştir. Bunun doğal sonucu olarak, sonraki yıllarda İngilizler sadece kendi mallarını değil, diğer ülke mallarını da iç pazara sokarak iç ticareti etki altına almaya başlamıştır. Anadolu’da yabancı mallar o kadar rağbet görür olmuştur ki; 17. yüzyılda Sivas ve Kayseri’de bile orta halli halkın üzerinde Londra çuhasından elbiseler görülmeye başlanmıştır (Pektaş, 2016: 381). Hatta bu durumdan rahatsızlık duyan II. Mahmut, ferman yayımlayarak yabancı devlet kumaşından elbise yapılmasını yasaklamıştır. Ancak bu yasaklama ile yerli kumaş tüccarlarının spekülâtif davranmış ve ülke içinde kumaşın fiyatları yükselmeye başlamıştır (Çabuk, 1991: 44).

Diğer taraftan, verilen ayrıcalıklar ile yerli sanayi baltalanırken, ticarete ehil kimseler olan gayrimüslim tebaa, yabancı devletlerin kontrolüne geçerek, yerli tüccarlar karşısında tekel durumuna gelmiştir (Elibol, 2005: 71-72; Tabakoğlu, 2014:389).

Kapitülasyonlar, zamanla iç ticareti de olumsuz etkilemeye başlamış, gümrük vergilerinin düşük olması nedeniyle yerli tüccarlar, yabancı tüccarlar ile rekabet edememiştir. İç ticaretin kötüleşmesinin bir sonucu olarak, sikkelerin ağırlık ve ayarlarının düşürülmesi sebebiyle piyasada sunulan mal ve hizmetlerin değerleri istikrarsız bir hal almıştır. Bununla birlikte 17. yüzyıl başlarında çeşitli bölgelerde yaşanan kıtlıklar reayayı çok kötü etkilemiştir. Hatta bir Osmanlı tarihçisi bu durumu şöyle dile getirmiştir: “*reayanın soyulması ile kıtlık her yana yayıldı*” (Pektaş, 2016: 380). Aslında bu söz ile reayanın üstlendiği ağır vergi yükü vurgulanmıştır. Görüldüğü üzere devlet gümrük vergilerinde indirim gitmiş ve iç pazarda da yabancılara bir takım mali ayrıcalıklar tanımıştır. Önemli gelir kalemlerinden olan ve dolaysız bir şekilde tahsil edilen gümrük vergilerinin ikamesi, reayaya yüklenen dolaylı vergiler olmuş, bu durum da reayayı zor duruma düşürmüştür.

Osmanlı tüccarlarının uluslararası ticareti, yeni bulunan ticaret yolları, deniz ulaşımının ilerlemesi, sanayileşme ve kapitülasyonların da etkisiyle 18. yüzyılda iyice sönümlenmeye başlamıştır. Ayrıca iç ticaret de gerilemeye ve piyasadaki küçük esnaflar da giderek azalmaya başlamıştır.

Osmanlı maliyesinin bozulmasında rol oynayan bir diğer etken, İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Anlaşması olmuştur. Mehmet Ali Paşa isyanını bastırarak maddi gücü elinde bulamayan Osmanlı Devleti, İngiltere’den destek istemiş ve neticede

İngiltere'ye yeni ekonomik ayrıcalıklar sunulan Balta Limanı Antlaşması (1839) imzalanmıştır (Karal, 1988: 139-140; Kıray, 2010: 69; Kütükoğlu, 1974: 109; Pamuk, 2005: 19; Pur, 2006: 150; Pur, 2015: 124-127; Tezel, 2015: 74-76; Ünal, 1977: 113). Bu antlaşma bir ticaret antlaşması olup, İngiltere özelinden çok genel maddeler içermiştir.

1838 Ticaret Antlaşmasına göre (Açba, 2004: 33-36; Yücekök, 1968: 405); İngiltere Osmanlı Devleti'nde en fazla ayrıcalığa sahip olan ülke konumuna gelirken, diğer ülkelere tanınan gümrük indirimleri İngiltere için de geçerli olacak denilmiştir. Ayrıca, serbest ticareti engelleyen uygulamalar (yed-i vahit⁵, tezkere şartı, memnuat⁶, ihraç malı üzerinden alınan ek vergiler gibi) kaldırılmış ve İngiliz tüccarlara doğrudan ticaret yapma hakkı verilmiştir (Pamuk, 2012b: 29). Antlaşmaya göre; ihracat malları özelinde, iskele mahallerine girişlerde %9, gemiye yüklenişte %3 olmak üzere toplam %12; ithalat mallarına ise, karaya çıkarıldığında %3, satışlarda %2, toplam da ise %5 gümrük vergisi belirlenmiş ve transit mallardan ise sadece %3 resim alınması kararlaştırılmıştır (Kıray, 2010: 70).

Antlaşmanın en hayati noktası yabancılar için iç gümrüklerin kaldırılması olmuştur. Bununla birlikte yerli tüccarlar için iç gümrükler devam etmiş ve yerli tüccar ticaret yapamaz duruma gelmiştir. Durumun vahametini anlamak açısından; örneğin bir Belçikalı tüccar, Osmanlı Devleti'nde satmış olduğu malın %5'ini vergi olarak öderken; yerli tüccar ihraç edeceği mal için %12 vergi vermek zorunda bırakılmıştır (Tengirşenk, 1940: 26). İlaveten yerli tüccar mallarını ülke içinde başka bir bölgeye taşımak istediğinde %8 oranında nakil vergisine maruz kalmıştır (Pamuk, 1994: 18). Bu zorluklar karşısında 1821 yılında Üsküdar ve Tırnova'da 2.000 dokuma tezgâhı bulunurken; bu sayı 1841 senesinde 200'e kadar düşmüştür (Ubicini, 1977: 339).

Söz konusu ticaret antlaşması Osmanlı Devleti ticaretinin dönüm noktası haline gelmiş ve benzer antlaşmalar diğer Avrupa devletleri ile yapılmıştır (Acartürk & Kılıç, 2011: 13; Kurdakul, 1981: 28). Netice itibarıyla Osmanlı Devleti toprakları Avrupalılar için açık bir pazar haline gelmiş ve dışa bağımlı bir büyümenin tohumları atılmaya başlanmıştır.

1838 Antlaşması bir yönüyle kapitalizme direnen Osmanlı Devleti'nin gardını düşürmüş ve kapitalist üretim ilişkilerinin ülke pazarına girişini sağlamıştır. Kapitalizm ilk olarak ticaret ile daha sonraları genişleyerek yabancı sermaye yatırımları ve borç verme ile işlemeye başlamıştır. Nihayetinde antlaşmanın uzun dönemli sonucu, mali bunalımların ve buna bağlı borçlanmanın giderek derinleşmesi ve devletin "*Duyun-i Umumiye*" ye teslimi olmuştur (Tengirşenk, 1940: 31).

⁵ Osmanlı ticaretinde "tekel" uygulamasına verilen isimdir (Devellioğlu, 2015: 1349). Ayrıntılı bilgi için, Mehmet Genç (2013b), "*Yed-i Vâhid*", İSAM; Mübahat Kütükoğlu (1976), "*Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II*", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

⁶ Osmanlı Devleti'nde alım satımı "yasak olan şeyler" için bu ifade kullanılmıştır (Devellioğlu, 2015: 708; Şemseddin Sami, 2015: 1087).

Mali bunalımın bir diğer sebebi, düzgün işleyen bir mali yapının olmamasıdır. Örneğin, Tanzimat Fermanı öncesine kadar Osmanlı Devleti’nde muntazam tutulan bir bütçe olmamıştır. 18. yüzyılın ilk 10 yılı içinde birkaç bütçeden söz edilebilir, ancak bunlar da sadece payitahtın gelir-gider tablosunu vermekten öteye gitmemiştir (Tabakoğlu, 1985b: 389). Bu durumun temel nedeni devlet finansmanının belirli olmayan gelirlerle (örneğin savaş ganimetleri), belirli olmayan harcamalar arasında düzenlenmiş olmasıdır (Berkes, 1972: 124). Bu ise mali sistemde düzensizliğe yol açmış ve bütçe açığının giderek artmasına sebep olmuştur. Bütçenin modern anlamda tutulamamasının yanında sağlam bir vergi sistemi de bulunmayan Osmanlı Devleti’nde, ödeme gücünden yoksun bir vergileme görülmüştür. Ödeme gücünden uzak bir vergilemenin doğal sonucu da, halkın vergilere karşı reaksiyon göstermesi olmuş ve tarihte çokça gördüğümüz vergi isyanlarının başlamasına neden olmuştur.

17. ve 18. yüzyıllarda gelir toplama açısından Avrupa’nın Osmanlı Devleti’ni geride bırakmıştır. Avrupa’nın nüfus yoğunluğunun fazla olması, ekonominin daha çok parasallaşması ve kentleşme ile bu fark açıklanabilir. Fakat Osmanlı Devleti’nin coğrafi genişliği dikkate alındığında vergi gelirlerinin bu kadar düşük seviyelerde kalması, verginin az toplanmasından ziyade; toplanan vergilerin büyük bir kısmının vergi toplayan kişilerin (aracıların) elinde kalmasından kaynaklanmıştır (Karaman & Pamuk, 2010: 1; Pamuk, 2012a: 149). Bu sorunun farkına 19. yüzyılın başlarında varan Osmanlı devlet adamları, taşrada yer alan çok fazla güçlenen ayanlar ile işbirliği yapmayı amaçlamış ve bu niyetle 1808 yılında “Sened-i İttifak” imzalanmıştır (Karaman & Pamuk, 2010: 30).

Mali bunalımın derinleşmesine neden olan diğer sebep; uygulanan para politikaları ve enflasyon olmuştur. 16. yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti’nde nüfus artmış, kentleşme başlamış ve bunun sonucu olarak da para kullanımı artmıştır. Dönem itibariyle değerli madenlerin bol olması ve kırsal yerler ile kentler arasında iktisadi ilişkiler sağlam olması sayesinde, kırsal nüfusun çoğunluğu küçük değerli bakır ve gümüş sikkeler kullanmaya başlamıştır. Paranın tedavül hızı arttıkça gram gümüş cinsinden ifade edilen fiyat artışları ortaya çıkmıştır (Pamuk, 2012a: 138). Ahmet Cevdet Paşa, 16. yüzyılda yaşanan fiyat artışlarını gıda fiyatlarını örnekleyerek Tarih-i Cevdet’te şöyle açıklamaktadır:

“... 1000 yılında koyun etinin okkası üç akçaya ve ekmeğin dört okkası üç akçaya iken 1168 yılında koyun etinin okkası on sekiz akçaya ve ekmeğin okkası dört akçaya ve zeytinyağının okkası on beş akçaya ve 1186 yılında koyun etinin okkası sekiz paraya ve ekmeğin okkası iki paraya ve zeytinyağının okkası on paraya çıkar. Diğer yiyecekler ve eşyanın fiatı da buna yakın olarak yükselir. Ondan sonra narh⁷ günden güne artar” (Tarih-i Cevdet, VI, 1972: 30).

⁷ Çarşıda, pazarda satılan emtialar için resmi makamlarca gösterilen fiyat listesine “narh” denilmektedir (Develiöğlu, 2015: 946). Ayrıntılı bilgi için, Mübahat Kütükoğlu (1983), “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri”, Enderun, İstanbul; Pamuk (1990); Köktaş (2016).

Ayrıca Avrupa'da ve Akdeniz bölgesindeki parasal sıkıntılar ve İran ve Avusturya ile girilen savaşlardan kaynaklı masraflardan dolayı, Osmanlı para birimini olumsuz etkilemiştir. İlk olarak III. Murad döneminde, 1584 yılında, para ayarlaması⁸ yapılmış ve piyasadan gümüş akçeler toplatılarak, nominal değeri değiştirilmeden madeni azaltılmış ve daha ince ve hafif akçeler basılmaya başlanmıştır. Bu durum ülke içerisinde fiyatların yükselmesine neden olmuş ve halkın tepkisi ile karşılaşmıştır (Ergenç, 2013: 195; Pamuk, 2012a: 143; Pamuk, 2012b: 100; Sayar, 1978: 111). Sikkelerin ayarlarının değiştirilmesine "*tashih-i sikke*" denirken; bu altın ve gümüş sikkelerin içerisindeki bakır oranının artırılması veya bu sikkelerin küçültülmesine ise "*tağşiş*" (devalüasyon) denilmiştir (Tabakoğlu, 2014: 392-393). Osmanlı maliyesinde en hızlı tağşişler, II. Mahmut döneminde gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, gümüş içerikli Osmanlı parası bu dönemde bakır mangıra veya pula dönüşmüştür (Akyıldız, 2014: 32; Pamuk, 2012a: 205). Bunun doğal sonucu fiyatlar genel düzeyi artmış ve iç piyasada ilişkiler durma noktasına gelmiştir. İç pazarın enflasyon nedeni ile durulması ve halkın elindeki paranın değerinin düşük olması, devletin yaşadığı mali krizin daha da kötüleşmesine neden olmuştur.

Bunlara ek olarak devlet bünyesinde başka finansman kayıpları da söz konusu olmuştur. Malum olduğu üzere ülke genelinde hicri takvim kullanılmakta ve yapılan ödemeler de ay takvimi esasına göre yapılmaktadır. Ancak, merkezi idarenin sağladığı vergi gelirleri güneş takvimine göre belirlenmekte, yapılan ödemeler (özellikle askeri ve devlet çalışanına) ise ay takvimine göre düzenlenmekteydi (Pamuk, 2012a: 153-154). Bu durumda gelir-gider dönemi açısından bir karışıklık söz konusuydu. Şöyle ki; hicri yıl, güneş yılından 11 (on bir) gün kısa olduğundan, her 34 (otuz dört) yılda bir, hazine 12 (on iki) aylık bir sürede yalnızca bir defa vergi toplayıp, iki defa yıllık ödeme yapmak zorunda kalıyordu. Bu yıllara literatürde "*sıvış yılları*" adı verilmiştir (Sahillioğlu, 1967: 77; Pamuk, 2012a: 153-154). Bu durum, her 34 (otuz dört) yılda 33 (otuz üç) adet vergi gelirin karşılık 34 (otuz dört) maaş ödemesi anlamına geliyor ki, bu da %30'luk bir finansman açığına denk gelmektedir, mali külfetin daha da derinleşmesine neden olmuştur.

3. Devlet Yönetiminde Reform Düşüncesinin Gelişimi

Bir önceki başlıkta sayılan ve mali bunalıma sebep olan etkenler, Osmanlı maliyesini ve hatta devlet yönetimini derinden etkilemiştir. Bu sorunlara karşı Osmanlı klasik iktisat anlayışı kapsamında uzunca bir süre uygulanan yegâne politikalar ise; sikkenin tağşişi⁹, vergi yükünün ağırlaştırılmasıyla birlikte yeni vergilerin ihdası ve fiyat kontrolleri olmuştur (Köktaş, 2016: 228).

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın ortalarından itibaren yaşadığı büyük sorunların ortadan kaldırılması ve kötü gidişin durdurulması amacıyla ortaya çıkan reform düşüncesi,

⁸ Alınan karara göre, o zamana kadar 100 dirhem gümüşten 450 akçe kesilmekte iken; bu ayarlama ile 800 adet kesilecekti (Ergenç, 2013: 195).

⁹ 1469'da akçenin gümüş içeriği 0.86 gram iken bu miktar 1700'de yalnızca 0.13'tür (Pamuk, 2013: 88-90).

kendisini başta yönetim kademesi olmak üzere hemen hemen toplumun tüm kesimlerinde hissettirmiştir. Lütü Paşa Asafnamesi ve Koçi Bey Risalesi söz konusu reform düşüncesinin, çeşitli kesimler tarafından da düşünüldüğüne ve mevcut sorunlar üzerinde çözüm yollarının arandığına yönelik örnekler arasında gösterilebilir.

Fransız İhtilali ile Osmanlı Devleti’nde yeni düşünceler ve reform hareketleri hızlanmaya başlamıştır. Osmanlı tarih yazınında Fransız İhtilali büyük bir merakla takip edilmiş, dönemin önemli olayları kayıt altına alınmıştır. Fakat ihtilalin olduğu dönemde Osmanlı Devleti, özellikle Rusya ve Avusturya ile savaş durumunda olduğundan, ihtilalin sonuçlarından daha sonraki yıllarda etkilenmiştir. Ahmet Cevdet Paşa’nın “*Tarih-i Cevdet*” adlı eserinde de daha önce bahsedildiği üzere, Fransa’daki gelişmeler yakından takip edilmiş ve fakat ihtilal Avrupa’nın iç meselesi olarak algılanmıştır. Bu nedenle, milliyetçilik, hürriyet gibi yeni kavram ve olgular Osmanlı Devleti’nde ilk başlarda karşılık bulamamıştır.

Avrupa’da Fransız İhtilali sonrası “*millet*”, “*milliyet*” ve “*milliyetçilik*” gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Osmanlı toplumunda bu kelimelerin entegrasyonu mana olarak farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. Örneğin, Arapçaya “*milliyetçilik*” “*kavmiye*”, “*millet*” “*ümme*”; “*milliyet*” “*cinsiye*” veya “*haviye*” olarak çevrilmiştir (Kavtarani, 2005: 381-382). Fransız İhtilali ile birlikte, halkı krallığa, diğer bir deyişle monarşiye bağlayan sadakat duygusu yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır. Bununla birlikte, vatan mefhumu da sorgulanır duruma gelmiştir. Yeni gelişen düşünceye göre, eşit bireyler olarak milliyetçilik üzerine inşa edilmiş, otoriteden bağımsız çok sayıda devlet tezahürü ortaya çıkmıştır (Kaymakçı, 2015: 48).

Fransız İhtilali’ni, burjuvazinin yükselişi olarak tanımlamak mümkündür. Feodal yapıların yıkılarak, burjuvazinin ve burjuva ideolojisinin gelişmesiyle Osmanlı Devleti toprak bütünlüğü konusunda bazı sıkıntılar yaşamıştır. Özellikle, Balkanlarda Müslümanlar, tarımsal üretimin çoğuna egemen ve aslında büyük toprak sahipleri oldukları için Balkanlarda başlayan isyanların tetikleyicisi burjuvazinin yükselişe geçmesi olmuştur (Akşin, 2002: 25).

Bu bağlamda, İhtilalin ortaya çıkardığı “*milletler kendilerine ait kararları milletçe almalıdır*” algısı Osmanlı’da 1797’ye kadar yer bulamamıştır. Bu tarihten sonra ilk olarak Yunanistan, daha sonra ise Sırp lar bağımsızlık düşüncesi ile ayaklanmaya başlamıştır. Söz konusu isyanların bağımsızlıkla sonuçlanması ise 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir.

Bağımsızlıkların Fransız İhtilali’nden çok sonraları kazanılması, Osmanlı devlet yapısının ve merkezi yönetimin gücünü ortaya koymaktadır. Osmanlı devletçiliğinin güçlü bir yapıya sahip olmasının nedeni; devlet-ülke-ulusallık kavramlarının Avrupa modellerinden farklı olarak var olması olarak gösterilebilir. Yusuf Akçura’ya göre eski Türkler, belirli topraklara değil, dillerine ve törelerine bağlıydılar. Ancak geç dönem Osmanlı’da, devlet, tarihsel olarak toprak veya nüfusla değil, hanedanlıkla tanımlanmış ve reformlaşma ve batılılaşma ile de bürokratik aydın sınıf, sadakatlerini padişahın ziyade

devlete yönetmişlerdir. Bu bakımdan Osmanlı'da devletçi yapı güçlü bir hal almıştır (Findley, 2005: 56).

Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı bu yeni fikirler; eşitlik, milliyetçilik ve özgürlük kavramları etrafında şekillenirken; Osmanlı Devleti bu düşüncelerin devlet bütünlüğünün ihlali düşüncesiyle önlemler almaya başlamıştır. Bir yandan kronikleşen mali krizler, diğer taraftan siyasi otoritenin sarsılması gibi tehditlerle baş etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'nde bazı padişahlar reform hareketlerini hızlandırmıştır.

İlk olarak devletin içinde bulunduğu bunalımlardan kurtulabilmesi amacıyla III. Selim bir takım ıslahat girişimlerinde bulunmuştur. Dönem itibariyle Fransız İhtilali'nin arifesinde hüküm süren ve Avusturya-Rusya ile yıkıcı savaşlar veren III. Selim, alınan mağlubiyetlerden sonra köklü değişikliklere gitmeyi amaçlamıştır. Genel olarak askeri alanda yapılan ıslahatlara "*Nizam-i Cedid*" adı verilmiştir (Beydilli, 1994: 72; Cevdet, V, 1972: 370; İnalçık & Seyitdanlıoğlu, 2014b: 38; Tabakoğlu, 2005: 387; Tabakoğlu, 2014: 198). III. Selim döneminde (1789-1807) başlayan yenilik ve toparlanma gayretleri, ilerleyen dönemlerde de artarak ilerlemiştir.

Bu düşünce kapsamında I. Abdülmecit ve III. Selim dönemlerinde hızlanan reform çalışmaları II. Mahmut ile birlikte devam etmiştir.

İlk olarak 1808 senesinde imzalanan "*Sened-i İttifak*" ile yerel bir güç unsuru haline gelen ayanlar kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Kıray, 2010: 77). İmzalanan Sened-i İttifak ile taşradaki ayanın gücü doruğa ulaşmış, bunun bir sonucu olarak da pek çok bölgede ayan ve derebeyleri merkezden bağımsız olarak hareket etmeye başlamıştır. Dahası merkezi idare adına toplanan vergilere de el koymaya başlamışlardır (İnalçık, 2016: 239; Pamuk, 2005: 13).

Söz konusu dönemin ilerleyen yıllarında Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan "*Gülhane Hatt-ı Hümayunu*" (3 Kasım 1839), İmparatorluğun kötü gidişine dur demek amacıyla ortaya çıkmış ve Padişahın askerlik, vergi, can ve mal güvenliği gibi toplumsal hayata yönelik yönetim anlayışını bir sisteme bağlaması ve garanti altına alması bakımından oldukça önemlidir. Mustafa Reşit Paşa'nın uzun yıllar Avrupa'da kalması nedeniyle (Gücüm, 2015: 22), Hatt'tın batılılaşmayı referans aldığı ve modern yasalar getirdiği ileri sürülebilmektedir.

Siyasi tarih bakımından Sened-i İttifak, büyük ayanın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade ederken; Gülhane Hattı ise ona karşı Padişah'ın mutlak otoritesini savunarak merkeziyetçi devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin işlere bir şekilde el koymasını ifade etmektedir. Bir başka açıdan bakılırsa, birincisi gelenekçi, diğeri modern izler taşımaktadır (İnalçık, 2009: 343). Özellikle vergileme alanında getirdiği yenilikler, kamu maliyesinde değişen zihniyeti açıkça ortaya koymaktadır.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun vergilemeyle ilgili temel hükümleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

"Ulu Tanrı'nın yardımına ve Peygamberimiz hazretlerinin ruhaniyetine sığınarak, yüce devletimizin ve ülkemizin iyi bir biçimde yönetilmesi için bundan böyle bazı yeni yasalar çıkarılması gerekli görüldü.

Söz konusu yasaların başında can güvenliği; irk, namus ve malın korunması; vergi toplanması; halkın askere alınıp silahlı tutulma süresi gibi hususlar gelmektedir. Söyle ki; Dünyada can, ırz ve namustan daha kıymetli bir şey yoktur. Bir insan bunları tehlikede görünce, yaradılıştan kötü olmasa bile, canını ve namusunu korumak için olmadık çarelere başvurur. Bunun devlet ve memlekete zarar vereceği açıktır. Buna karşılık, can ve namustan emin olan bir kimse sadakat ve doğruluktan ayrılmaz, iii ve gücü ile devletine ve milletine yararlı olur.

Mal güvenliğinin olmadığı yerde ise kimse devlet ve ulusuna ısınmaz, ülkesinin yükselmesi ile ilgilenmez, hep korku ve üzüntü içinde yasar. Buna karşılık, malından, mülkünden emin olmadığı zaman hep kendi işi ve işinin genişletilmesi ile uğraşır. Devlet ve millet gayreti, vatan sevgisi kendisinde her gün artar.

Vergi konusuna gelince: Bir devlet, ülkesini korumak için askere ve gerekli öbür masraflara muhtaçtır. Bu, para ile olur. Para, tebaadan toplanacak vergiler ile oluştuğundan bunun en iyi şekilde toplanması gerekir.

Evvelce gelir sanılmış olan 'yed'i vahit' belasından ülkemiz hamdolsun, kurtulmuşsa da yıkıcı bir yöntem olup hiçbir zaman yararlı sonuç doğurmamış olan iltizam usulü hala sürüyor. Bu, ülkenin siyasi işlerini ve mali konularını bir adamın keyfine, hatta cebir ve zulmüne teslim etmek demektir. Bu adam iyi bir insan değilse hep kendi çıkarına bakar, bütün davranışlarında kötülüğe, zulme yönelir. Bu nedenle, ülkemiz insanların her biri için, malına ve gelirine göre bir verginin saptanması ve kimseden bundan fazla bir şey alınmaması gerekir. Yüce devletimizin karada ve denizdeki askeri masrafları ile öbür masrafları yasalarla belirlenip sınırlandırılmalı ve uygulama ona göre yapılmalıdır".

Hatt'ın vergi ile ilgili hükümlerine dikkat edildiğinde, verginin yasallığı, genelliği, verimliliği ve adilliği gibi unsurların varlığı görülmektedir. Özellikle verginin etkin ve adil tahsili bakımından iltizam usulüne getirilen eleştiri dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Fermanın, vergileme zihniyeti üzerine getirdiği en önemli değişik ise ödeme gücüne atıf yapılmasıdır. *"Ülkemiz insanların her biri için, malına ve gelirine göre bir verginin saptanması ve kimseden bundan fazla bir şey alınmaması gerekir"* ifadesiyle vergilemenin, toplumun tamamı için gelir özelinde ödeme gücüne göre yapılması ve bunun üzerinde herhangi bir mali yükümlülük yüklenmemesi esas alınmaktadır. Nitekim böylece, iltizam usulünde görülen keyfiyet ve adaletsizlik giderilecek ve vergi yükü toplumda adil bir biçimde dağılacaktır. Bu amaçla, toplumun gelir kalemlerinin objektif bir biçimde belirlenebilmesi amacıyla temettüat tahrirleri yapılmaya başlanmış ve her bir hane halkı reisi özelinde hanelerin yıllık gelirleri kayıtlarına alınmaya başlanmıştır.

24 Ocak 1839 tarihinde ilan edilen bir ferman yoluyla, vilayetlere memurlar gönderilmeye başlanmış ve vergileme ile ilgili tüm işlemler bu kişiler eliyle yerine getirilmeye başlanmıştır. Sonuç olarak *"herkesin emlak ve arazi ve hayvanatına ve esnaf ve*

tüccar kısmının yıllık gelirlerine birer kıymet takdir olunmak suretiyle ve binde hesabıyla... an-cema'tin tevzi olunan temettü vergisi" uygulamaya konulmaktadır (Sayın, 1999: 379).

4. Sonuç

Osmanlı Devleti, yükselme döneminden sonra hem yönetim hem de mali anlamda krizler yaşamış ve bu sorunları kendi gelenekçi yaklaşımları çerçevesinde çözmeye çalışmıştır. Krizlerin tekerrür etmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti'nde bir bunalım evresinin başlaması kaçınılmaz olmuştur. Duraklama devrinden önce, devlet bütçesinin büyük bir kısmı savaş ganimetlerinden elde edildiğinden, mali anlamda çok büyük bir sıkıntının yaşanmadığını görülmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nin, savaşlardan mağlubiyetle ayrılması ve bütçeye ek kaynak yaratma konusunda sıkıntı yaşamasıyla, mali anlamda bunalımların derinleşmeye başlamıştır. Bununla birlikte, devlet yönetiminde de bir takım aksaklıklar iyice görünür duruma gelmiş ve devlet idaresi anlamında da buhranlar yaşanmıştır.

Avrupa'nın bilim ve teknik konularda ilerlemesi, özellikle buhar gücünü aktif olarak kullanmaya başlamasıyla, dengeler değişmiştir. Osmanlı Devleti uygulamış olduğu provizyonist anlayış nedeniyle, Avrupa'da ve diğer Batılı devletlerde pazar ekonomisinin içerisine dâhil olamamış ve kapitalist üretim tarzından gitgide uzaklaşmıştır. Bu nedenlerdir ki Osmanlı Devleti, iase ekonomisi öncül olarak kabul etmiş ve neticede ihracat düşünülmemiş, tebaanın tüketim eğilimleri dikkate alınarak ithalata önem verilmiştir. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin kapitalist ülkeler açısından bir pazar konumuna gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

İthalatın arttığı, iç üretimin ve sanayileşmenin göz ardı edildiği Osmanlı Devleti'nde, mali bunalımın kronikleşmesi, devleti hem ekonomik hem de siyasi anlamda etkilemiştir. Kapitülasyonların devamlı hale gelmesi, üretim kapasitesinin düşüklüğü, timar sisteminin çözülmesi ve nihayetinde imzalanan Balta Limanı Antlaşması'yla Osmanlı Devleti, mali bunalımdan çıkamamış ve mevcut durumu düzeltme yolları denemiştir. Bu noktada yapılan en önemli reformist hareket, Tanzimat Fermanı olmuştur. Hem idari açıdan hem de mali açıdan birçok düzenlemeyi içeren fermanla, mevcut vergi sistemi düzeltilmeye çalışılarak, vergi hasılatının yükseltilmesi amaçlanmıştır. Yapılan düzenlemeler kısa sürede sonuç verse de, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bunalımları giderememiş ve özellikle mali anlamda devletin karşılaştığı kötü durum daha da derinleşmiştir.

Sonuç olarak, altı asır hüküm süren, üç kıtada geniş topraklara ulaşan Osmanlı Devleti, Avrupa'daki gelişmeleri takip edememiş ve çağının gerisinde kalmıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin gelenekçi yapısı ve duraklamış olsa bile devam eden siyasi, mali ve askeri gücü nedeniyle objektif politikalar izleyememiştir. Krizlerin ilk aşamalarında köklü olmayan değişikliklere gidilmiş ancak sonuç alınamamıştır. Mali açıdan bütçedeki aksaklıklar, vergileme ile çözülmeye çalışılmış ancak optimal bir vergileme yapılamamıştır. Netice itibarıyla Osmanlı Devleti'nin sona ermesinde siyasi ve askeri gücünün zayıflamasının yanı sıra, devlet maliyesinin kötü yönetilmesi de başat konumda yer almıştır.

Kaynaklar

- Acartürk, E. & R. Kılıç (2011), “Osmanlı Devletinde Kapütülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektifinden Analizi”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2), 1-21.
- Açba, S. (2004), *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Agoston, G. (2006), *Barut, Top ve Tüfek*, (Çev. T. Akad) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ahmed Cevdet Paşa (1972), *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Akdağ, M. (1970), “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8-12(14-23), 51-61, doi:10.1501/0002334
- Akşin, S. (2002), “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler”, *AÜ SBF Dergisi*, 49(3), 23-29.
- Akyıldız, A. (2014), *Para Pul Oldu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ay, H. (1991), “Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve Sebepleri”, *DEÜ İİBF Dergisi*, 6(2), 312-332.
- Barkan, Ö.L. (1972), “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 286-333.
- Berkes, N. (1972), *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi (Cilt 1)*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (1975), *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi (Cilt 2)*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (2016), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (1994), “Küçük Kaynarca’dan Yıkılışa”, E. İhsanoğlu, içinde: *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi (Cilt 1)*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 66-138.
- Cem, İ. (2016), *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cezar, Y. (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Çabuk, V. (1991), “Sultan II. Mahmut’un İslahat Çalışmaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 49-54.
- Çiçek, H. (2000), “Osmanlı İmparatorluğunda Mali Bunalım”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (6), 45-80.
- Devellioğlu, F. (2015), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2015), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Elibol, N. (2005), “XVIII Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler”, *OGÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 61-76.
- Ergenç, Ö. (2013), *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqi, S. (2006), “Krizler ve Değişim 1590-1699”, (ed. H. İnalçık & D. Quataert), içinde: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2*, (Çev. A. Berktaş), İstanbul: Eren Yayıncılık, 545-757.
- Findley, C.V. (2005), “Süreklilik, Yenilik, Sentez ve Devlet”, (Dü. K.H. Karpat), içinde: *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 51-72.
- Genç, M. (2006), “Mukataa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 31)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 129-132.
- Genç, M. (2013b), “Yed-i Vâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Cilt 43)*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 378-383.
- Gücüm, K. (2015), *İmparatorluğun “Liberal” Yılları (1856-1870)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- İnalcık, H. (2009), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (Cilt 1)*, (Çev. H. Berktaş), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2015), *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- III (Cilt 3)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2016a), *Akademik Ders Notları*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnalcık, H. (2016b), *Makaleler I*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. & M. Seyitdanlıoğlu (2014), *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karal, E.Z. (1988), *Osmanlı Tarihi 5 (Cilt 5)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karaman, K. & Ş. Pamuk (2010), "Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi: Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma, 1500-1914", *Toplumsal Tarih*, (191), 26-33.
- Kavtarani, V. (2005), "20. Yüzyılın İlk Yarısında Lübnan'da Milliyetçi Düşünce ve Osmanlı İmgesi", (Dü. K.H. Karpat), içinde: *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 381-402.
- Kaymakçı, Ö.B. (2015), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi-Düşünsel Bir Deneme: Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Kıray, E. (2010), *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçi Bey (1972), *Koçibey Risalesi*, (Dü. Z. Danışman), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Köktaş, A.M. (2016), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları", *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 219-242.
- Kurdakul, N. (1981), *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat.
- Kütükoğlu, M. (1974), *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (Cilt 1)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kütükoğlu, M. (1976), *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (Cilt 2)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kütükoğlu, M.S. (1983), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Yayınları.
- Kütükoğlu, M.S. (1994), "Osmanlı İktisadi Yapısı", E. İhsanoğlu (Dü.) içinde: *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi (Cilt 1)*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 513-651.
- McGowan, B. (1981), "Economic Life in Ottoman Empire Before The First World War", *The Economic History Review*, 281-305.
- Morawitz, C. (1978), *Türkiye Maliyesi*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Nebioğlu, O. (1986), *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pala, C. (1996), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme", *Ekonomik Yaklaşım*, 7(21), 39-69.
- Pamir, A. (2002), "Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *AÜ HF Dergisi*, 51(2), 79-119.
- Pamuk, Ş. (1990), *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

- Pamuk, Ş. (2005), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012a), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2012b), *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2013), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pektaş, Ş. (2016), *100 Soruda Osmanlı Ekonomisi*, İstanbul: Ulak Yayıncılık.
- Pur, H.P. (2006), *Türkiye'nin Borç Prangası*, İstanbul: Otopsi Yayınevi.
- Pur, H.P. (2015), *Osmanlı'da Vergi İsyanları*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Sahillioğlu, H. (1967), "Sıvış Yılı Buhranları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 27(1-2), 75-111.
- Sakızlı Ohannes Efendi (2015), *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*. (F. Dıgıroğlu, H. Genç, & M. E. Özgür, Dü) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sayar, N.S. (1978), *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*. İstanbul: Met/Er Matbaası.
- Sayın, A.V. (1999), *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, (Çev. F.H. Özkan), Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları.
- Şemsettin Sami (2015), *Kâmûs-ı Türkî*, (Dü. R. Gündoğdu & N. Adıgüzel & F. Önal), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Tabakoğlu, A. (1985a), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1985b), "XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41(1-4), 389-414.
- Tabakoğlu, A. (2005), *İktisat Tarihi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2014), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tengirşenk, Y.K. (1940), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tezel, Y.S. (2015), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Türkmen, Z. (1995), "Osmanlı Devletinde Kapitüasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (6), 325-341.
- Ubicini, M.A. (1977), *Türkiye 1850: Tanzimat, Ulema, Basın (Cilt 1)*, (Çev. C. Karaağaçlı), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Ünal, T. (1977), *Türk Siyasi Tarihi*, Ankara: Emel Yayınları.
- Yerasimos, S. (1974), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Cilt 1)*, (Çev. B. Kuzucu), İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yereli, A.B. (1994), "İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devletinde Gümrük Vergileri Uygulaması", *DEÜ İİBF Dergisi*, 9(1), 79-104.
- Yücekök, A.N. (1968), "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu: 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *AÜ SBF Dergisi*, 23(1), 381-425.